

DE FILOSOOF VAN ROTTERDAM: PIERRE BAYLE

door DR. C. L. THIJSSSEN-SCHOUTE

(geschreven ter herdenking van Bayle's overlijden te Rotterdam op 28 december 1706)

SOMMIGE schrijvers komt men nader als men, ook na eeuwen, de plaatsen bezoekt waar zij geleefd en gewerkt hebben, een bedevaart onderneemt naar hun geboorteplaats, mijmert bij hun graf, wandelt langs de wegen waarlangs zij gegaan moeten zijn, daarbij in verbeelding alle moderne toevoegsels wegdenkend. Ten opzichte van Bayle geldt dit weinig of niet: het enige beeld, dat zich met grote pertinentie aan de lezer van zijn geschriften en aan de gebruiker van zijn dictionaire opdringt, is dat van het stoffig studeervertrek, met in de hoek een bed¹⁾ *), de wanden vol boekenkasten, overal paperassen en de tengere man, bijna steeds aan zijn werktafel, lezend en schrijvend, zich in de zomer niet latende afleiden, wanneer door het geopend raam het gerol van een sleperskar, het gelach of geruzie van ravottende kinderen ofwel de schreeuw van een meeuw naar binnen dringt; in de winter, 's ochtends vroeg bij de olielamp, overdag een verstrooide blik naar buiten met de dankbare gedachte, dat niets hem verplicht uit te gaan sinds hem verboden werd college te geven en tot laat in de avond of diep in de nacht weer bij de olielamp achter het gesloten gordijn. Bezoek ontvangt Bayle op zijn vrijgezellenkamer met gemengde gevoelens: het levendig discours – en meestal is voor de bezoeker, balling als Bayle, het Frans de moedertaal, al verraadt soms het accent, waarmede de bezoeker Frans spreekt, de Nederlander of Engelsman – verkwikt wel maar vermoeit ook de gastheer, die bovendien soms met zorg er aan denkt hoe zijn dagprogramma in de war wordt gestuurd. Want de dagtaak, die hij zich gesteld had, was reeds overladen met artikelen en brieven, die nodig geschreven, drukproeven die gecorrigeerd dienden te worden; dit alles ziet hij zich pêle mêle voorgeschoteld: „Il est bien malaisé que pendant que les imprimeurs travaillent sans discontinuation, l'auteur sufise à ces trois choses, à faire la revision de deux gros volumes in folio, à les

*) Zie de noten aan het slot van dit artikel op blz. 243 en vlgd.

augmenter de plus d'un tiers, & à corriger les épreuves", verzuchtte Bayle de zevende december 1701, toen hij het voorbericht schreef voor de tweede druk van zijn gigantische onderneming, de *Dictionnaire historique et critique*, een werk, dat ver uitgroeide boven wat het in eerste aanleg bedoelde te zijn: een supplement op Moréri's woordenboek, dat wemelde van fouten ²⁾. Maar dat was het gewone lot van alle geschriften, die Bayle op touw zette, ver uit te gaan boven de eerste opzet.

Waarschijnlijk heeft Bayle behoord tot dat slag mensen, die meer aandacht hebben voor hun correspondent dan voor hun bezoeker en die zich ongedwongener uiten in een brief dan in een gesprek. In zijn voor publicatie bestemde geschriften verschuilt Bayle zich gaarne door gebruik te maken van anonimiteit of pseudonimiteit en soms neemt hij zijn toevlucht tot mystificaties – maar hoe bayliaans zijn ook die geschriften, waarbij hij in de huid van een ander personage, hetzij een katholiek fransman ³⁾, hetzij de gefingeerde engelsman Jean Fox de Bruggs ⁴⁾, tracht te kruipen! – evenwel de reserve, die hij zich voorts oplegt, wordt telkens doorbroken, men kan er tal van bewijzen voor vinden in de noten bij de artikelen van de *Dictionnaire*. Wanneer hij met verbluffende kennis argumenten pro en contra een bepaald gevoel met tal van verwijzingen documenteert, dan schemert voor de goede verstaander, onder alle opeenstapeling van geleerdheid, des auteurs voorkeur of diepere bedoeling wel door (Onder Bayle's tegenstanders zijn er vele geweest, voor wie de goddeloze tendens duimendik op zijn oeuvre lag, onbevooroordeeld zijn zij dit nu juist niet tegemoet getreden). Het heeft Bayle nimmer gehinderd te merken, dat zijn mening niet gedeeld werd, wel heeft hem soms het gevoel geïrriteerd, dat het, op zijn zachtst gezegd, ontactvol en nutteloos zou zijn, indien hij geheel vrij uit schreef ⁵⁾. Daarom moet de lezer van zijn werk bedacht zijn op aanduidingen van niet expliciet gegeven oordelen (welke Bayle misschien zelf ook niet in volle omvang en scherpte wilde onderschrijven – verliezen wij toch bij het waarderen en overwegen van Bayle's overtuigingen nimmer uit het oog, dat wij niet gerechtigd zijn hem de conclusies aan te rekenen in een latere eeuw uit zijn beginselen afgeleid) ⁶⁾. De veelheid van die aanduidingen vormt hier echter weer een camouflage; meer te willen begrijpen, dan hij zelf losliet, schijnt bij een zo produktief en in zijn polemische geschriften

toch wel, ondanks zijn propaganda voor de verdraagzaamheid, zeer agressief schrijver ⁷⁾, welhaast ondoenlijk. Of liever, met uit hun verband gerukte citaten schijnt hier welhaast alles te bewijzen.

Sommige van Bayle's geschriften zijn geschreven in de in zijn tijd zo in zwang zijnde briefvorm, andere in de vorm van dialogen, waarbij weinig zorg besteed werd aan enige karaktersketch van de samensprekers ⁸⁾. In zijn werkelijke brieven, waarvan er vele uitgegeven zijn, terwijl wij hopen dat het herdenkingsjaar 1956 aanleiding zal zijn tot het publiceren van meerdere ⁹⁾, schrijft Bayle op hartelijke en eenvoudige toon aan zijn familie en allergezelligst en bijna steeds met grote opgewektheid aan zijn vrienden. Over zich zelf spreekt hij zelden, over zijn gezondheidstoestand alleen dan, wanneer hij moet verklaren, waarom hij een tijdlang niet of spaarzaam heeft kunnen werken. Ook in zijn brieven schrijft hij bijna steeds over boeken en hun auteurs. Iedere beschrijving van de stad of het land, waar hij woont, ontbreekt in Bayle's oeuvre ¹⁰⁾ en hoewel natuurgevoel weinig in de mode was in het tijdperk, waarin hij leefde, zo is toch zijn gevoelloosheid en introvert-zijn hier opvallend. Wat voor aardige, van opmerkingsgave getuigende, notities vinden we niet in John Locke's dagboek voor het jaar 1684, in welk jaar Locke een tour door ons land maakte, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen bezocht, overstak naar Friesland, de universiteiten van Franeker en Groningen bekeek, ook naar Wiewert ging vanwege de Labadisten om dan over Deventer door Gelderland af te zakken naar Utrecht ¹¹⁾. En hoe smakelijk beschreef Edmund Calamy, die zich in maart 1688 te Utrecht als student liet inschrijven ¹²⁾, in zijn eigen levensbeschrijving niet alleen de hebbelikheden van zijn utrechtse leermeesters maar ook de avontuurlijke tocht van Leiden naar Utrecht over het ijs, waarop zijn makkers hem, die niet schaatsen kon, in een slee meevoerden ¹³⁾. Als Bayle, werd de jeugdige Calamy niet enthousiast, toen hij de preparatieven waarnam voor de uitrusting van de vloot, waarmede de nederlandse stadhouder Willem III „pro religione et libertate” zijn schoonvader van de troon ging stoten. Maar voor Locke betekende dit het einde van zijn ballingschap; begin februari 1689 keerde hij in het gevolg van Willems echtgenote Mary naar Engeland terug. De „glorious revolution” had zich voltrokken ¹⁴⁾.

Tot de goede vrienden die Locke in Nederland achterliet ¹⁵⁾ moe-

ten wij Bayle niet rekenen; al hebben deze twee elkaar ontmoet¹⁶⁾, hun relatie werd nimmer intiem. Wanneer Bayle Locke's *Essay concerning human understanding* in de vertaling van Pierre Coste nauwkeurig gaat bestuderen, wordt hij er van overtuigd, dat de cartesische aangeboren ideeën niet te handhaven zijn, maar hij wil Locke niet toegeven, dat de hypothese, dat de materie zou kunnen denken, wél onbegrijpelijk, maar niet onmogelijk, geacht moet worden in dien zin, dat God deze niet had kunnen verwezenlijken, indien hem zulks gelust had¹⁷⁾. In zijn bekende epistels tegen Locke had, volgens Bayle, de bisschop van Worcester, Edward Stillingfleet, ten bewijze van de gescheidenheid van denken en uitgebreidheid ook gebruik moeten maken van een argument over de ondeelbaarheid en tengevolge daarvan onsterfelijkheid van de ziel te vinden in een werk van de abbé de Dangeau¹⁸⁾. Overigens, al kan men met wijsgerige argumenten de onsterfelijkheid van de ziel aannemelijk maken, deze wordt slechts een christelijk dogma als men zich verlaat op de openbaring: „ceux qui croiroient l'immortalité de l'âme à cause seulement des idées philosophiques que la raison leur fourniroit, ne seroient pas plus avances dans le royaume de Dieu que ceux qui croient que le tout est plus grand que sa partie. Puis donc que Mr. Locke apuie sur l'Ecriture la persuasion de l'immortalité de l'ame, il a tout autant d'orthodoxie chretienne, évangélique & theologique qu'on peut avoir”¹⁹⁾. Hier schemert het verschil in opvatting tussen Locke en Bayle door over de verhouding van rede tot geloof: Locke verdedigde *The reasonableness of christianity, as delivered in the Scriptures*²⁰⁾, Bayle meende, dat men geloven kon ondanks de dictaten der rede. In de noot H van zijn artikel over Spinoza merkt Bayle op: „il faut noter qu'il n'y a point de contradiction, entre ces deux choses: 1. la lumiere de la raison m'apprend que cela est faux, 2. je le crois pourtant, parce que je suis persuadé que cette lumiere n'est pas infaillible, & parce que j'aime mieux deférer aux preuves de sentiment; & aux impressions de la conscience, en un mot à la parole de Dieu, qu'à une demonstration metaphysique. Ce n'est pas croire & ne pas croire en même tems une même chose. Cette combinaison est impossible & personne ne devroit être reçu à l'alleguer pour sa justification”²¹⁾. Bayle haalt dan verder weer de abbé de Dangeau aan: „Mr. l'Abbé de Dangeau parle de certaines gens qui ont la religion dans l'esprit,

mais non pas dans le coeur; ils sont persuadez de la verité, sans que leur conscience soit touché de l'amour de Dieu. Je croi qu'on peut dire qu'il y a aussi des gens qui ont la religion dans le coeur, & non pas dans l'esprit. Ils la perdent de vuë dès qu'il la cherchent par les voies du raisonnement humain; elle échape aux subtilitez & aux sophismes de leur dialectique; ils ne sçavent où ils en sont pendant qu'ils comparent le pour & le contre: mais dès qu'ils ne disputent plus, & qu'ils ne font qu'écouter les preuves de sentiment, les instincts de la conscience, le poids de l'éducation &c. ils sont persuadez d'une religion, & ils y confirment leur vie autant que l'infirmité humaine le permet". Naar mijn gevoelen hebben we hier een verkapte geloofsbelijdenis: Bayle voelt zich één met hen, die het geloof wel met hun hart maar niet met hun verstand kunnen begrijpen. Bayle heeft er geen bezwaar tegen in deze categorie de rotterdamse collegiant Johannes Bredenburg ²²⁾ op te nemen, die, toen hij Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* trachtte te ontzenuwen ²³⁾, niet op kon tornen tegen Spinoza's determinisme en dus wegens zijn twijfel aan de vrije wil door Aubert de Versé en Ishak Orobio de Castro voor spinozist en derhalve atheïst gehouden werd ²⁴⁾. De uitspraak „spinoziste, & par consequent athée" werd overigens niet door Bayle geloofchend; Spinoza was voor hem „un athée de système" ²⁵⁾, en daar Bayle met Seb. Kortholt ervan overtuigd was, dat Spinoza „fort réglé dans ses moeurs" geleefd heeft ²⁶⁾, verstrekt Spinoza dus een fraai voorbeeld ten bewijze van Bayle's befaamde stellingen „L'Atheisme ne conduit pas nécessairement à la corruption des moeurs" en „que les Athées ne se sont pas distinguez par l'impureté des moeurs" ²⁷⁾. Men verwachtte echter nu niet, dat Bayle Spinoza's zedige levenswijze aan de gelovige christenen ten beschamend voorbeeld heeft gesteld; Bayle heeft zich doorlopend geïrriteerd tegenover Spinoza betoond ²⁸⁾ en het hem ter ore gekomen verhaal, dat Spinoza zijn hospita verzocht zou hebben geen predikant aan zijn sterfbed toe te laten, werd door Bayle in zijn *Pensées diverses* als een „vanité ridicule et outrée" gebrandmerkt ²⁹⁾ en opnieuw opgedist in zijn *Dictionnaire* ³⁰⁾.

Daar Bayle van de zeer geringe correlatie tussen moraal en religie overtuigd was (l'homme n'agit presque jamais conséquemment à ses principes) ³¹⁾ en ook daarvan dat er ondanks alle verschil in zeden en gewoonten een algemeen geldend zedelijk

fundament gelegd wordt door de regel „qu'il faut que l'homme veuille ce qui est conforme à la droite raison” ³²⁾ en daar hij de vraag „Si une société d'Athées se feroit des loix de bienveillance et d'honneur” toestemmend beantwoordde ³³⁾, en omdat hij zijn eigen mening niet voor de beste hield, maar het recht van de „conscience errante” erkende (dat de mens verontschuldigt, die naar zijn beste inzicht en de impuls van zijn geweten handelt, ook al is dat oordeel en die handeling in veler ogen verkeerd en schadelijk ³⁴⁾), daarom sloot hij van de verdraagzaamheid die hij bepleitte, de atheïsten niet uit. Dit begrip van verdraagzaamheid is veel ruimer dan Locke's opvatting omtrent de verdraagzaamheid, immers diens *Epistola de tolerantia*, door de zorg van Philippus van Limborgh in 1689 te Gouda verschenen, handelt slechts over de onderlinge verdraagzaamheid onder Christenen en nadrukkelijk verklaart Locke, dat godloochenaars niet in een staat geduld kunnen worden, terwijl zijn houding tegenover de socinianen weifelend is ³⁵⁾. In § 342 n van mijn *Nederlands cartesianisme* heb ik, in het voetspoor van L. P. Courtines en William I. Hull tredende, verondersteld, dat Locke door Bayle, in het bijzonder wat de denkbeelden over de verdraagzaamheid betreft, beïnvloed werd, maar deze veronderstelling is niet houdbaar; noemenswaardige invloed heeft Bayle niet op Locke uitgeoefend, welke laatste reeds zijn denkbeelden gevormd had, toen hij Bayle in Holland ontmoette en wiens *Epistola de tolerantia* de uitwerking was van een *Essay concerning toleration* reeds in 1667 opgesteld ³⁶⁾. Daarentegen is invloed van Bayle op Shaftesbury veel aannemelijker. De third Earl of Shaftesbury was veel jonger dan Locke was, toen hij als deze bij Benjamin Furly te Rotterdam logeerde. Shaftesbury stond in nauwe relatie tot de deïsten, tot wien men in engere zin onder meer Anthony Collins rekent. De vriendschap, die Locke in zijn laatste levensjaren deze jonge man betoond heeft, die even timide en onhandig in het dagelijkse leven was als stoutmoedig in zijn geschriften, heeft zeer veel voor hem betekend ³⁷⁾. Courtines heeft in zijn *Bayle's relations with England and the English* verscheidene gegevens bijeen gebracht ten bewijze, dat Collins zeer beïnvloed werd door „the acute and penetrating Mr. Bayle”, wiens werken men dan ook in ruime mate in de catalogus van de *Bibliotheca Anthony Collins* vertegenwoordigd vindt ³⁸⁾. In de Lovelace Collection van Locke-

manuscripten, thans in bezit van de Bodleian te Oxford, las ik in een brief van Collins aan Locke een onvriendelijk oordeel over een nieuw werk van Bayle: „The subjects he handles are very many but few of any importance and will not admit of being treated in such a manner as to give much entertainment to the publick, and he himself hath been, as I imagine, at little more pains than to read a great many trifling Authors, and to write. I would not be so free with Mr. Bayle, but when you ask me my opinion, I must speak as I think” ³⁹⁾; dit oordeel is natuurlijk geen beletsel om Bayle’s invloed op Collins hoog te waarderen.

Vragen wij ons af, welke nederlandse invloeden Bayle zijn verdraagzaamheidsideaal hebben helpen vormen, dan gaan onze gedachten allereerst naar de liberaal christelijke groep van de collegianten, die te Rotterdam een grote activiteit ontplooiden ⁴⁰⁾. Jan Bredenburg, die we al even noemden, behoorde tot hen, maar ook Bayle’s „patron” Adriaan Paets ⁴¹⁾. Deze, op Bayle en diens moeilijkheden na de sluiting op last van Lodewijk XIV van de universiteit van Sedan (9 juli 1681) opmerkzaam gemaakt door de jonge rotterdammer van Zoelen, die te Sedan gestudeerd had ⁴²⁾, wist als invloedrijk vroedschapslid te bewerkstelligen, dat de rotterdamse vroedschap 1 oktober 1681 Monsr. Bail, die reeds verklaard had genegen te zijn „hem alhier ter neder te setten en ten dienste van de Stad, onder wat titul het ook soude mogen zijn, te laten gebruyken, indien hem een geringh tractement wierde toegevoegt” ⁴³⁾, een wedde van *f* 315,— toezegde, welke bedrag het volgend jaar tot *f* 500,— werd verhoogd, daar de theoloog Pierre Jurieu, eveneens uit Sedan naar Rotterdam gekomen – en Bayle beweert, dat dit geschiedde dank zij zijn interventie ⁴⁴⁾ – ook dat bedrag werd toegekend ⁴⁵⁾. Pamfletten uit het jaar 1655 en 1656, waarin wij Alexander Petri, predikant van de schotse gemeente te Rotterdam ⁴⁶⁾, als tegenstander van Paets aantreffen, doen ons Paets reeds vroeg kennen als een voorstander van onbeperkte godsdienstvrijheid ⁴⁷⁾. Na zijn studietijd te Leiden vestigde Paets zich als advocaat en notaris in zijn geboortestad Rotterdam en kreeg daar na verloop van tijd zitting in de stadsregering. Hij was een bekwaam man; zijn staatkundige sympathie ging uit naar de partij van Johan de Witt, die zijn aanhang vooral vond onder de meer vrijzinnigen ⁴⁸⁾. In mei 1672, wanneer de Prins, voor één veldtocht tot kapitein-generaal aangesteld, krach-

tig gesteund door de raadpensionaris, koortsachtig onze verdediging tegen de oprukkende Fransen in orde tracht te brengen, gaat Adriaan Paets als buitengewoon gezant naar Spanje, waar hij nuttig werk schijnt verricht te hebben en tot 1675 blijft. Hij is dus niet in ons land, wanneer zich het drama voltrekt van de moord op de beide gebroeders de Witt. Na zijn terugkeer wordt hij hersteld als lid van de vroedschap te Rotterdam, maar staat in de reuk van francophiel te zijn ⁴⁹⁾. In 1684 krijgt hij hierdoor moeilijkheden, wanneer blijkt, dat in een onderschepte brief van de franse gezant D'Avaux aan Lodewijk XIV ⁵⁰⁾ sprake is van Paets en andere wel-geintentioneerde Nederlanders, die wederom moed geschept hebben, nu ze gemerkt hebben, dat men in Amsterdam niet van zins was de Prins, die 16000 man wilde werven om Spanje, dat Frankrijk de oorlog verklaard had ruggesteun in de spaanse Nederlanden te kunnen geven, volmacht daartoe te verstrekken. In een waardig en rustig gestelde *Remonstrantie* en in een *Nadere remonstrantie* ⁵¹⁾ weet Paets de overtuiging te wekken, dat hij niet op ongeoorloofde wijze contact gehouden heeft met D'Avaux; de toegang tot de raadsvergaderingen, die hem ontzegd was, werd hem dan ook spoedig weer ontsloten. Paets was van oordeel, dat het besluit voor de werving in de Statenvergadering met algemene stemmen genomen moest worden: „Ik hebbe mij, aengaende de Werving, kunnen voegen bij die genen die daer in bewilligden, doch hebbe van mijn gemoed niet kunnen verkrijgen om tot overstemminge van Amsterdam mijn stem te geven ⁵²⁾. Willem III echter heeft de werving bij meerderheid van stemmen doorgezet; verder liep het voorlopig met een sisser af, daar Spanje spoedig een wapenstilstand sloot ⁵³⁾. Nog in 1684 vertrok Paets naar Engeland als lid van een gezantschap dat geschillen over de Oost-Indische Maatschappijen uit de weg moest ruimen, hij maakt daar mee, dat Karel II overlijdt en opgevolgd wordt door zijn broer, de katholieke Hertog van York, als Jacobus II. Paets richt dan tot Bayle zijn *De nuperis Angliae motibus epistola, in qua de diversum à publicâ religione circa divina sentientium differitur tolerantia* ⁵⁴⁾. Paets schrijft, dat in heel Engeland de troonsopvolging wonderlijk kalm opgenomen is en dat de religie van een vorst dan ook diens privé-aangelegenheid dient te zijn. Wanneer Bayle deze brief in de *Nouvelles de la republique des lettres* van october 1685, art. 2, met grote ingenomenheid bespreekt ⁵⁵⁾, is de

auteur reeds overleden; deze heeft dus niet meer ervaren, hoe spoedig Jacobus' troon wankelde tot intense vreugde van vele réfugiés, die met niet al te veel begrip voor de politiek van het streven naar een staatkundig evenwicht, welke Willem III voerde, van een overwinning van Willem III op Lodewijk XIV verwachtten, dat deze een protestants vorst op de franse troon zou brengen. Bij de vrede van Rijswijk zijn hun verwachtingen geenszins vervuld ⁵⁶). Van deze groep van fanatici, voor wie dus wel gold, dat het doel het middel heiligde, is Jurieu het middelpunt geweest. Zij hebben actief meegewerkt aan het slagen van de revolutie van 1688, verscheidene hunner dienden in des Prinsen leger. De wijze, waar, op Jurieu zelf meende Willem III behulpzaam te moeten zijn is van bedenkelijker aard: het geheim bleef lang bewaard en Jurieu's tijdgenoten hebben er niets van vermoed, maar engelse en franse archieven bevatten zeer talrijke documenten als sporen van de werkzaamheid van Jurieu als hoofd van de spionnage-dienst van de Staten. Eerst in 1920 werden de gegevens hierover in volle omvang bekend ⁵⁷), een samenvattend artikel schreef G. Das in 1926 voor het *Tijdschrift voor geschiedenis* ⁵⁸). Voor wie op de hoogte is van de zeer speciale relatie waarin Jurieu stond tot Willem III, krijgt de afzetting van Bayle als hoogleraar met daaraan verbonden een verbod private lessen te geven volgens het rotterdamse raadsresolutie van 30 oktober 1693 een zeer onverkwikkelijk aspect. Want al was het Jurieu's goed recht tegen zijn voormalige vriend Bayle te ageren, toen diens religieuze en staatkundige denkbeelden hoe langer hoe sterker tegen de zijne indruisten, hij heeft zijn doel bereikt met behulp van intriges en insinuaties, waarin hij waarlijk een meester was ⁵⁹). Zo de waard is, zo vertrouwt hij zijn gasten en zo is het de geheime spion Jurieu, die Bayle beschuldigt van politieke machinaties ⁶⁰). In het besluit van de vroedschap werd ter motivering van het ontslag slechts gewezen op de voor de jeugd schadelijke stellingen te vinden in Bayle's *Pensées diverses* van 1683, dat de vermeerderde tweede druk is van *Lettre à M.L.A.D.C. docteur de Sorbonne* van 1682, waarmede Bayle deelnam aan de campagne tegen het geloof dat de kometen hemelse voortekenen van naderende rampen zouden zijn en daarbij wel wat over zijn doel heenschoot door paragrafen als „Que l'Atheisme n'est pas un plus grand mal que l'Idolatrie”, „L'Atheisme ne conduit pas necessairement

à la corruption des mœurs" enz. ⁶¹⁾ in te lassen, die echter principieel zijn voor Bayle's levenshouding en dus ook zijn waardering van wat kometen zouden kunnen beduiden, mee bepaald hebben ⁶²⁾. Het is op zich zelf bevreemdend, dat een magistraat vele jaren lang aan haar illustre school onderwijs in een bepaalde geest laat geven en dan op eens ingrijpt. In het *Avertissement au lecteur* van zijn *Addition aux pensées diverses sur les comètes* schreef Bayle dan ook: „Chose étrange! mon livre des Comètes avoit jouï neuf ans de suite d'une paix assez glorieuse; il me fit connoître avec assez d'avantage: la modestie ne me permet pas de rapporter les éloges qu'il m'attira de la part de plusieurs personnes d'Etat & d'érudition. On ne me connoissoit en Frise que par cet endroit, & l'on me jugea digne d'une chaire de Professeur en Philosophie dans la très-florissante Academie de Franeker ⁶³⁾. Presque tous les François, soit Laïques, soit Ecclésiastiques, qui me firent l'honneur de me venir voir, quand ils arriverent en ce païs, m'encensèrent sur cet Ouvrage. . . Je sai fort bien que tous ces discours n'étoient que des civilitez à la Française, & qu'un Auteur seroit ridicule s'il ajoûtoit foi à ces sortes de complimens. Mais j'en puis pour le moins conclure qu'on n'avoit pas trouvé des dogmes impies dans mes Comètes. D'où seroient-ils donc venus en 1691?" Evenwel, de samenstelling van een vroedschap wisselt en in oktober 1692 had de stadhouder van zijn recht de wet in een stedelijke regering te kunnen verzetten, gebruik gemaakt en enkele van zijn creaturen in de regering van Rotterdam geïntroduceerd ⁶⁴⁾. Bayle was het zich ook zeer wel bewust, dat het veel kwaad bloed gezet had, dat men in hem de auteur meende te herkennen van het *Avis important aux refugiez sur leur prochain retour en France, donné pour Etrennes à l'un d'eux en 1690*. Bayle heeft steeds, ook tegenover zijn goede vrienden, ontkend het *Avis aux réfugiés* opgesteld te hebben en de vraag, of hij al dan niet verantwoordelijk is voor dit geschrift, is dan ook een zeer netelige geweest voor zijn biografen, vanaf Pierre Desmaizeaux tot aan schrijvers over Bayle uit de twintigste eeuw. En in zijn *The life of Mr. Bayle in a Letter to a Peer of Great Britain* in 1708 met een vertaling in het Engels van de *Pensées sur les comètes* verschenen ⁶⁵⁾ en in zijn *Vie de Mr. Bayle*, te vinden in de vierde en latere edities van de *Dictionnaire*, heeft Baye's trouwe vriend Desmaizeaux zich zeer gepreoccupeerd getoond met de vraag naar

het auteurschap van het *Avis*, waarbij hij Bayle niet wilde afvallen, hoewel er sterke aanwijzingen waren, dat Bayle daarmee toch annex is geweest ⁶⁶). In 1906 heeft Ch. Bastide in een opstel *Bayle est-il l'auteur de l'„Avis aux Réfugiés”?* ⁶⁷) de mening van Bayle's vriend Jaques Basnage overgenomen, dat het *Avis* aan Bayle toegezonden werd door Daniel Larroque, een hugenoot, die tot het katholicisme overging en dat dit *Avis* door Bayle vervolgens geretoucheerd werd. In hetzelfde jaar beantwoordde Jean Delvolvé in zijn *Essai sur Pierre Bayle* de vraag „Bayle est-il l'Auteur de l'Avis aux Réfugiés?” bevestigend, al wilde hij collaboratie aannemen van hetzij Larroque, hetzij Paul de Péli-son, als Larroque een „nouveau converti” ⁶⁸). Cornelia Serrurier wilde zich in haar proefschrift *Pierre Bayle en Hollande* niet gewonnen geven aan Delvolvé's inzicht, haar conclusie luidde: „Les deux thèses principales de l'Avis ont été soutenues par Bayle et par beaucoup d'autres avec lui. Les idées secondaires sont souvent contraires à l'argumentation baylienne. Il n'y a que des raisons bien faibles pour lui attribuer cet écrit” ⁶⁹). In het *Avis* komen scherpe aanvallen voor op het protestantisme, wel is waar worden deze de gematigde katholiek in de mond gegeven, die volgens het *Avertissement au lecteur* zijn protestantse vriend een tekst toegezonden heeft, welke deze ietwat gewijzigd en ge-annoteerd uitgeeft, maar toch maakten genoemde aanvallen Corn. Serrurier huivering om zonder afdoend bewijs het *Avis aux réfugiés* tot het oeuvre van Bayle te rekenen. Op gedeeltelijk weer andere gronden meende Howard Robinson in zijn *Bayle the sceptic* te kunnen schrijven: „if the book was written by Bayle, nothing could be more unlike what he had thus far written” ⁷⁰). In zijn studie *The use of English thought and history in the works of Pierre Bayle* heeft P. J. S. Whitmore Robinson een belangrijk argument, te weten „The elaborate handling of English history and the use of English authorities would have been strange in Bayle. His previous treatment of things English had been uniformly vague”, uit handen geslagen en er voorts op gewezen, dat Robinson verzuimd heeft een der belangrijkste bronnen van het *Avis*, namelijk Paets' *Epistola* in zijn beschouwing te betrekken ⁷¹).

De overeenkomst in strekking van de aan Bayle gerichte *Epistola* van Paets en het *Avis* pleit inderdaad voor het toekennen van het *Avis* aan Bayle, zij het dan ook dat wij de voorstelling

van het omwerken van een ontvangen brief, niet als geheel fictief terzijde behoeven te schuiven ⁷²⁾). In het *Avertissement au lecteur* bericht de uitgever van het *Avis*, waarin wij dus Bayle willen zien, dat de schrijver van het *Avis* blijken gegeven heeft van een „emportement contre les écrivains protestants”, dat hij streng afkeurt, maar waarvan hij niet alle uitingen heeft uitgewist: „J’ai retranché absolument tous ces endroits; je n’y ai rien laissé ou l’on pût aisément reconnoître quelque Auteur particulier, excepté à l’égard de deux ou trois, où il a fait de faux pas, sur quoi j’ai dessein de le relever, & qui m’ont paru nécessaires, afin que le Lecteur connût plus facilement l’injustice ou la trop grande délicatesse de ces Messieurs. Ils nous font un crime de ce que nous nous plaignons vivement des plus énormes barbaries, & des injustices qui font dresser les cheveux; tout leur paroît Libelle, satire; & ceux-mêmes qui gardent le plus des mesures leur semblent le plus, artificieux Satyriques. Quoi de plus injuste?” ⁷³⁾ In het *Avis* wordt de réfugiés aangeraden niet zo’n overvloed van satirische en op-ruiende geschriften te produceren, indien zij willen dat de terug-keer naar Frankrijk weer voor hen opengesteld wordt; de voor-redenaar wil dit gedrag van zijn geloofsgenoten nu gedeeltelijk verontschuldigen. De sneeren op het protestantisme in het *Avis* – hetzij dat hij ze overgenomen hetzij dat hij ze verzonnen heeft – mogen Bayle onbewust voldoening gegeven hebben (een mens is een gecompliceerd wezen – en de redenen, waarom hij, na zijn kortstondige voorkeur in zijn jongelingstijd voor de katholieke kerk, in het vaderlijk calvinistisch geloof wenste te volharden mogen voor Bayle noch geheel doorzichtig noch volkomen vānzelfsprekend geweest zijn ⁷⁴⁾), die aanvallen zijn toch au fond bijzaak, want de tendens van het *Avis* is niet van religieuze, maar van politieke en morele aard: onder het motto, dat vorst en volk eenzelfde religie moeten zijn toegedaan, mag de volkssouvereiniteit niet als beginsel gesteld worden en als verontschuldiging voor revoluties gebezigd worden. Als de refugiés willen hopen weer verlof te krijgen in Frankrijk te mogen wonen, dan moeten zij zich niet aan laten tasten door een republikeinse geest, maar „condamner la procédure des Anglois, comme nous condamnons celle de la Ligue” en bereid zijn „d’avouër que le mal ne fut pas pas alors universel parmi les Catholiques, comme il l’est à cette heure parmi les Protestants” ⁷⁵⁾). Dit is dezelfde tendens als te

vinden in article XII van de *Nouvelles de la republique des lettres* van mei 1685 als slot van een bespreking van de jacobitische *Lettre sur l'état présent d'Angleterre & l'indépendance des Rois*, Amst. 1685, waar Bayle schreef: „Il est certain que les Protestans n'ont jamais eu une plus belle occasion de prouver, qu'ils ne se vantent pas à tort d'être fideles à leur souverain, quelque Religion qu'il suive” ⁷⁶). Dit klinkt in theorie zeer fraai, maar getuigt toch niet van veel reëel politiek inzicht. Hoe onsympathiek Jurieu ons ook is, wij moeten toegeven, dat het beginsel van de volkssouvereiniteit, dat Jurieu en diens aanhangers in hun vaandel voerden, het pleit heeft gewonnen. Terecht heeft Guy Howard Dodge in de *Conclusion* van zijn interessant *The political theory of the Huguenots of the dispersion* nadrukkelijk gewezen op de rol door calvinisten van het slag van Jurieu gespeeld in de secularisatie van de theorie van de soevereiniteit van het volk ⁷⁷). Men kan de revolutie van 1688 zien als een overwinning van de gedachte van de volkssouvereiniteit, daar Willem III op uitnodiging van vooraanstaande Engelsen zijn expeditie ondernam (en dan moet Bayle haar als anarchistisch verafschuwen); men kan haar ook zien als een door God begunstigde vorstelijke krijgsoverwinning. Toch is het wel wat verrassend en bevreemdend om, als men de tekst van het *Avis* kent, in het *Avertissement au lecteur* de volgende *Eloge du Roi Guillaume; Reflexions sur la révolution d'Angleterre* aan te treffen, waarin de koning een „favori de Dieu” genoemd wordt: „On le peut à bon droit surnommer tel, & lui appliquer ce que l'Ecriture dit de David, que Dieu a trouvé en lui un homme selon son coeur, qu'il l'a conduit par la main, & l'a fait seoir sur le trône, avec cette avantageuse différence, qu'au lieu que David nu fut mis en possession du Roïaume de son Beau-pere réprouvé de Dieu, que quelque tems après sa mort, Dieu a anticipé cette faveur pour le Roi Guillaume, lui aiant donné les Couronnes de son Beau-pere de son vivant, sans que (ce qui est singulierement remarquable, & ne peut venir que de Dieu, qui lui a fait trouver grace devant les plus passionnez ennemis de notre Religion) aucun Etat de l'Europe, excepté la France pour des passions d'intérêt particulier, y ait trouvé à redire”. In het kort: „Non haec sine numine Divûm”. Wil men nog een intrinsieke aanwijzing, dat het *Avis* onder Bayles patronage het licht gezien heeft, dan geeft deze vergelijking van Willem III met koning

David wel te denken. Want later begint het artikel *David* in de *Dictionnaire*, dat zoveel aanstoot zal verwekken ⁷⁸⁾: „David, Roi des Juifs, a été un des plus grans hommes du monde, quand même on ne le consideroit pas comme un Roi Prophete, qui étoit selon le coeur de Dieu” ⁷⁹⁾. Al willen wij veronderstellen, dat Bayle meer vertoornd werd door de speculaties, die Jurieu en zijn aanhangers op de revolutie van 1688 bouwden, dan door die revolutie zelf, de loftuiting op Willem III in het aan de lezer van het *Avis* doet als een vals compliment „pour besoin de cause” aan.

Toen Bayle zich gedwongen zag Frankrijk te verlaten en de uitnodiging uit Rotterdam nog niet ontvangen had, heeft hij er over gedacht naar Engeland te trekken ⁸⁰⁾. Waarom verwezenlijkte hij, die zoveel connecties met Engelsen kreeg, die zelfs in 1686 door de secretaris van de Royal Society, op last van de vergadering van 9/19 mei van dat koninklijk genootschap, vereerd werd met „Mr. Willoughbies book de Piscibus” ⁸¹⁾, die tenslotte zovele naar London uitgeweken Fransen tot zijn vrienden telde, dit plan nooit, ook niet, toen geen openbare functie met daarbij behorend inkomen hem meer aan Rotterdam bond? In het kielzog van de expeditievloot van 1688 naar Engeland oversteken, gelijk de repatrierende Locke deed, zou geen pas gegeven hebben voor Bayle, maar ondanks alle zwartmakerij van Jurieu zou de stadhouder-koning hem toch wel niet als een gevaarlijk individu uit Engeland hebben willen houden zo Bayle als zijn vriend Desmaizeaux daar de protectie van Shaftesbury had willen genieten! Ook in de omgeving van de stadhouder-koning zou Bayle wel beschermers gevonden hebben, althans personen die hem de hand boven het hoofd gehouden zouden hebben, ik denk b.v. aan Gilbert Burnet, wiens werken niet alleen door Bayle uitvoerig in de *Nouvelles de la république des lettres* werden aangekondigd ⁸²⁾, maar ook in zijn briefwisseling werden genoemd. Toen Burnet in Holland was, had hij niet verzuimd de filosoof van Rotterdam een bezoek te brengen ⁸³⁾. Herinneren wij er ook aan, dat Joost Arnold van Keppel, Earl of Albemarle, die, wanneer hij na het overlijden van Willem III naar Holland terugkeert, Bayle zal aanbieden bij hem in den Haag zijn intrek te nemen, een intiem vriend van de stadhouder-koning was. Het aanbod, dat Mylord d’Albemarle door bemiddeling van de baron de Walef begin februari 1706 in de meest aanlokkelijke termen deed, werd door Bayle,

die zich „un Vieillard cassé” voelde, welke men maar het best in eigen omgeving kon laten (*mon tempérament est si foible, que je ne puis éviter d'être malade, ou bien incommodé, si je ne me tiens dans l'uniformité de vie, qu'une longue habitude m'a rendue nécessaire*) beleefd maar resoluut afgeslagen ⁸⁴⁾. Al schrijft Bayle wat spijtig aan de baron de Walef: „La Providence mêle de telle sorte le destin de certaines personnes, que lors qu'elles seroient disposées à jouir d'un bien, il ne se présente pas; & qu'il se présente, lorsqu'elles ne peuvent plus en jouir”, toch moeten wij het betwijfelen, of Bayle wel een dergelijke invitatie met beide handen aanvaard zou hebben, indien deze jaren eerder tot hem gericht was. Bayle kwam hierin geheel met Spinoza overeen, dat hij zo weinig mogelijk hulp van een Maecenas wenste aan te nemen en nooit moet Bayle Spinoza beter begrepen hebben, als toen hij vernam dat deze een professoraat te Heidelberg geweigerd had uit vrees dat enige voorwaarden gesteld zouden worden betreffende de geest van zijn onderwijs. En in tegenstelling tot Descartes, die telkens door een onrust gedreven werd tot verhuizen, was Bayle biezonder hokvast. Bovendien wilde hij niet voor Jurieu op de loop gaan, toen diens machinaties hadden bewerkstelligd, dat Bayle zijn positie kwijt raakte. Hij wilde studeren en schrijven, zodat het hem aan een kant goed uitkwam van officiële plichten ontslagen te zijn en weldra kreeg hij de overtuiging, dat hij met zijn geringe behoeften, het finantiëel wel bolwerken kon ⁸⁵⁾. In 1688 had hij een poging in het werk gesteld om naar Berlijn, ook een centrum van réfugiés, geroepen te worden, die mislukte ⁸⁶⁾; ook later moet hij, als hij moe en gedeprimeerd was, daar nog wel eens op gehoopt hebben.

Bayle heeft meer dan twintig jaar in Nederland gewoond, zonder een enkele poging te doen de taal van het land te leren. Van Descartes hebben we enkele briefjes in vrij redelijk Nederlands ⁸⁷⁾ en hij heeft zijn leer kunnen uitleggen aan een weetgierig Nederlander, die slechts zijn moedertaal sprak ⁸⁸⁾; Locke met zijn open aandacht voor zijn omgeving heeft in een poging wat Nederlands te leren bladen volgeschreven met nederlandse werkwoordsvormen ⁸⁹⁾ en Maria Guenellon-Veen ¹⁵⁾ schrijft dan ook haar eerste brieven na Locke's terugkeer naar Engeland in het Nederlands (later schrijft ze als haar echtgenoot in het Frans) – het Frans en het Latijn waren en bleven de enige talen, waarin

Bayle zich kon uitdrukken. Dat zoveel Nederlanders Frans konden spreken, vond Bayle erg geriefelijk. Nu reisden er wel Fransen naar Engeland zonder een syllabe van de taal te kennen, Samuel Sorbière b.v.⁹⁰⁾, maar aangenaam moet dat toch niet geweest zijn. Ware Bayle naar Engeland gegaan, dan zou het geestelijk klimaat, dat hem omgeven zou hebben, wel op sommige punten verschild hebben van de rotterdamse sfeer. Zou, indien Bayle er in 1682 heen gegaan was, onmiddellijk nadat hij Sedan verliet, het deïsme vat op hem gekregen hebben? Zijn dictionaire had hij er zeker kunnen schrijven en uitgegeven krijgen, gezien de gretigheid, waarmede deze in het Engels vertaald en de voortreffelijke wijze, waarop deze in een engelse uitgave vermeerderd is⁹¹⁾.

Bayle was niet de enige zeventiende-eeuwse filosoof bij wie een plan om naar Engeland te gaan, plan bleef. Descartes heeft er mee gespeeld, en het niet uitgevoerd wegens de burgeroorlog⁹²⁾. Tweemaal in zijn leven is Leibniz in London geweest (maart 1673 – oktober 1676), maar toen hij in 1714 Georg Ludwig von Hannover, die als George I de engelse troon besteeg, wilde volgen, werd hem dit niet toegestaan, daar hij eerst de geschiedenis van het huis Brunswijk-Hannover moest afmaken; toen Leibniz 14 november 1716 eenzaam en verlaten stierf, was die taak niet voltooid⁹³⁾. Maar in 1710 was Leibniz' *Essai de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* verschenen, vruchtbaar resultaat van zijn controverse met Bayle, waarin ook een boek van een Engelsman *De origine mali* (1702) van de aartsbisschop William King een zekere rol heeft gespeeld⁹⁴⁾.

Van Bayle is gezegd „ses oeuvres sont ses éloges” en zijn geschriften vormen zijn leven. Op geen betere wijze kan men hen eren dan met geschriften. Geschriften over hem zelf en over de nawerking en uitwerking van zijn denkbeelden. Ik zou wensen, dat er in de geest van W. H. Barbers *Leibniz in France*⁹⁵⁾ monografiën verschenen over Bayle in Engeland, Bayle in Frankrijk Bayle in Nederland (anders van opzet dan de op zich zelf zeer verdienstelijke thèse van Corn. Serrurier *Pierre Bayle en Hollande*, die meer biografisch is), Bayle in Duitsland enz. Ik zou willen, dat we als grondslag voor deze studies een moderne, beredeneerde bibliografie te onzer beschikking zouden hebben, met allerlei details over onregelmatigheden in de signatuur, biezonderheden over de oplagen enz.⁹⁶⁾. En welk een belangrijke rol moet Bayle

spelen in een nieuw werk over de réfugiés, waarover de literatuur schaars en verouderd is! En als ik nog meer mag wensen, dan zou ik wensen dat Rotterdam, deze als een foenix uit zijn as herrezen stad, een belangrijke culturele daad zou verrichten, door het bijeenbrengen van een *Bibliotheca bayliana* als arsenaal voor allen die Bayle's werken en de invloed daarvan wensen te onderzoeken.

1. Cf. C. Serrurier, *Pierre Bayle en Hollande*, Lausanne 1912, p. 126 nr. 3.: „Ses lettres nous apprennent que dans l'espace de quelques années il changea au moins quatre fois de domicile, et par une lettre adressée à Duchat (août 1698 *Lettres choisies*, II p. 630) nous savons qu'il travaillait et couchait dans la même chambre.”

2. Dat was zelfs Jean Leclerc, onder wiens zorg de zesde editie van *Le grand dictionnaire historique et critique de Mre Louis Moréri* verscheen, met Bayle eens. Zie de *Préface* van de dix-huitième et dernière édition, 1740, p. XIII: „M. Le Clerc s'imaginant que la tâche qu'on lui proposoit étoit peu considérable, voulut bien s'en charger, nonobstant ses autres occupations; mais dès qu'il eut examiné l'Ouvrage de plus près, il en conçut une autre idée, & il comprit qu'il y auroit une infinité de réparations à faire, qui lui couteroient beaucoup”.

3. In de *Lettre à M.L.A.D.C., Docteur de Sorbonne, où il est prouvé par plusieurs raisons tirées de la Philosophie, et de la Theologie, que les Comètes ne sont point le presage d'aucun malheur*, in 1682 door R. Leers uitgegeven met het veelgebruikte gefingeerde adres „A Cologne, chez Pierre Marteau”, doet de anonieme schrijver zich voor als zijnde katholiek. In de derde en vierde uitgave, *Pensées diverses, écrites à un docteur de Sorbonne, à l'occasion de la Comète qui parut au mois de Decembre 1680*, Rotterdam 1699, 1704, vindt men een *Avertissement au lecteur*, waarin o.a. verklaard wordt: „Pourquoi le style de cet Ouvrage est celui d'un Catholique Romain, soit qu'il s'agisse de Religion, soit qu'il s'agisse d'affaires d'Etat”. *Ce que c'est la France toute Catholique sous le regne de Louis le Grand* (1686) wordt gepresenteerd als een briefwisseling tussen een réfugié en de abbé de***, chanoine de Notre Dame de***; het *Avis important aux réfugiés sur leur prochain retour en France* (1690) als een antwoord van een tot het katolicisme bekeerde aan een réfugié.

4. Het *Commentaire philosophique sur ces paroles de Jesus-Christ Contrains-les d'entrer* (1690) heet te zijn „Traduit de l'Anglois du Sieur Jean Fox de Bruggs par M.J.F.”

5. Cf. Edmond Lacoste, *Bayle nouvelliste & critique littéraire* in *Académie royale de Belgique, Classe des lettres et des sciences morales et politiques, Mémoires*, II T. XXIV (1928), p. 92, alwaar een verwijzing naar *N.R.L.*, mars 1685, IV (O.D. I 1725, p. 242a), waar Bayle het evangeliewoord „J'ai encore beaucoup de choses à vous dire, mais vous ne les pouvez porter maintenant” tot het zijne maakt.

6. Cf. P. J. S. Whitmore, *The use made of English thought and history in the works of Pierre Bayle with special reference to the „Dictionnaire”*,

M. A. thesis 1952, machineschrift University Library London, p. 8: „To blame Bayle for eighteenth century atheism is merely to hand back to him the responsibility of later generations; all ideas, all actions are capable of being carried to extremes beyond the intent of their authors”.

7. Henri Basnage de Beauval schreef in het *Avis au lecteur* van Bayle's posthuum verschenen *Entretiens de Maxime et de Themiste* over de gematigheid, die men ook in polemische schriften behoorde in acht te nemen: „Mais c'est ce qu'on ne fait pas toujours. On se trouve offensé par des accusations personnelles. L'amour propre se souleve contre ces outrages; on se croit obligé par honneur de les repousser, et on lance à son tour des traits perçans contre son ennemi. Il semble que ce soit un stile permis à ceux qui sont en guerre. L'auteur s'est servi de cette liberté; et malgré son amour pour la tolérance et la modération, il l'a peut-être poussée trop loin: mais il a cru que les accusations fortes qu'on avoit intentées contre lui, l'autorisoient à témoigner de l'indignation, et que l'indifférence sur une matière si délicate auroit été criminelle” (*O.D.*, IV 1731, fol. A 1v.).

8. In het *Avis du libraire* van de *Entretiens sur la cabale chimerique*, bestaande uit vier samenspraken tussen de twee protestanten Philodeme en Agathon, wordt dan ook bericht: „Au reste l'Auteur de ces Entretiens ne s'est pas fort assujéti à donner aux deux Interlocuteurs un caractere uniforme et bien soutenu” (*O.D.*, II 1725, p. 691a).

9. Heruitgave van bekende en uitgave van ongepubliceerde brieven van Bayle verwachten wij van Elisabeth Labrousse-Goguel uit Tucumán (Argentinië) en W. H. Barber uit Bangor (Wales).

10. Cf. Serrurier, *op. cit.*, p. 42-44; Lacoste, *op. cit.*, p. 41-43.

11. Voor Locke's verblijf in Nederland zie men: Lord King, *The life and letters of John Locke with extracts from his journals and commonplace books*, new edition London 1864, p. 160-168; H. R. Fox Bourne *The life of John Locke*, II London 1876, p. 5-86. Rosalie Colie van Barnard College, New York, is van zins Locke's nederlands reisjournaal, dat zich in de Bodleian te Oxford onder de Lovelace Collection bevindt, met commentaar uit te geven. In *Journal Ms. Locke* f. 8 komt op p. 294 met datum Sat. Oct. 13 1685 een aantekening voor over de „Lettre touchant les Cometes 12^o Cologne 82 p. 574”; de auteur wordt door Locke „un genie fort élevé” genoemd, die echter in de fout verviel een „compilation insupportable de tous les prodiges ridicules que la superstition payenne croyait, qui devoient etre expiez” te leveren.

12. In het *Album studiosorum Academiae Rheno-traiectinae*, Ultraieci 1886, p. 84 vindt men zijn naam verhaspeld tot: Edmundus Callavry Londino-Anglus. 8 December 1688 verdedigde Calamy onder de hoogleraar G. de Vries de *Exercitationis philosophicae de fictis innatarum idearum mysteriis pars secunda* (aanwezig U.B.U. en Br. M. London). Calamy geeft in zijn *An historical account of my own life* een levendige beschrijving van de Vries' persoon en denkbeelden. Deze was een aanhanger van de oude filosofie en „a great ennemy to the distinguishing principles of Descartes and particularly his innate ideas” (*op. cit.*, I, London 1830, p. 157). Vele conservatieven waren, wat hun politieke

denkbeelden betreft, orangisten, maar van de Vries schrijft Calamy: „He was no great lover of the Prince of Orange but a mighty friend to the Louvestein faction, and yet was far from falling in with the Remonstrants in matter theological” (*op. cit.*, I, p. 158).

13. *An historical account of my own life*, I, p. 176-178.

14. Willem III won als koning van Engeland een zeker respect maar niet de liefde van zijn onderdanen, dit heeft reeds Gilbert Burnet in zijn *History of his own time* duidelijk doen uitkomen (cf. *op. cit.*, V, London 1734, p. 590). Men zie verder hierover de leidse dissertatie van G. van Alphen *De stemming van de Engelschen tegen de Hollanders tijdens de regering van de koning-stadhouder Willem III 1688-1702* (Assen 1938). Men moet misschien Nederlander zijn om Willem III ook in zijn stuursheden te kunnen begrijpen, gelijk Johanna K. Oudendijk dat deed in haar *Willem III. Stadhouder van Holland, Koning van Engeland* (Amsterdam 1954). Maar tot mijn verbazing las ik in een recensie, *De nieuwe stem* (1955), p. 126-127, dat een Amerikaanse historica, Lucile Pinkham, in haar in 1954 te Cambridge U.S.A. verschenen *William III and the respectable revolution* de gebeurtenissen van 1688 beschouwde als een paleisrevolutie – vanwaar deze zucht tot kleinering?

15. De hoop van zijn trouwe vrienden Philippus van Limborch, Jean Leclerc en Pieter Guenellon, dat hij hen nog weer eens zou opzoeken, heeft Locke niet vervuld, maar een intens meeleven met het wel en wee van deze vrienden en hun gezinnen blijkt uit de briefwisseling, die slechts de dood van de engelse wijsgeer (28 oct. 1704) kon afbreken. Guenellon, diens vrouw en hun oudste zoon alsook Guenellons schoonvader, Egbert Veen, behoren tot de vrienden, aan wie Locke bij testament een legaat naliet. Niet wegens hun filosofische waarde, maar omdat ze doortrokken zijn van liefdevolle verering zijn de brieven, die Maria Cornelia Guenellon-Veen aan de correspondentie van haar man toevoegde, waard gepubliceerd te worden.

16. Cf. de uitlating van Bayle in een brief aan Minutoli van 14 september 1693: „C'est un homme de beaucoup d'esprit (scil.: Locke). Je l'ai vû ici pendant le regne du Roi Jaques; la Révolution le remena en Angleterre, où il est fort content” (*O.D.*, IV, 1731, p. 696a).

17. Cf. Whitmore, *op. cit.*, chapter IX; Gabriel Bonno, *La culture et la civilisation britanniques devant l'opinion française de la paix d'Utrecht aux Lettres philosophiques (1713-1734)*, *Transactions of the american philosophical society*, N.S. 38, I, Philadelphia 1948, p. 87-89.

18. *Quatre dialogues*. 1 *Sur l'immortalité de l'ame*. 2 *Sur l'existence de Dieu*. 3 *Sur la Providence*. 4 *Sur la Religion*, Paris 1684. Aangekondigd *N.R.L.*, juillet 1684 III (*O.D.*, I, 1725, p. 99a), besproken *N.R.L.* août 1684 VI (*O.D.*, I, 1725, p. 110-111). Jurieu schreef er tegen, cf. *N.R.L.*, janvier 1685 III (*O.D.*, I, 1725, p. 216) en *Lettre LXXVI* (17 fevr. 1686, *O.D.*, IV, 1731, p. 621 n.l.). Aanwezig U.B.A.

19. *Dictionnaire historique et critique*², Rotterdam 1702, I, p. 1047b (art. *Dicearque*, Rem. M).

20. London 1695.

21. *Dict.*², III p. 2774b.

22. Zie voor Bredenburg: *N.N.B. Wdb.*, IV kol. 292-293; H. C.

Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, Amst. 1942, p. 286-287; C. Louise Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, Amst. 1954, p. 435-436.

23. Cf. A. van der Linde, *Benedictus Spinoza. Bibliografie*, 's-Gravenhage 1871, nr. 208: *Joannis Bredenburgii enervatio tractatus theologico-politici etc.*, Roterodami 1675.

24. *Dict.*² art. *Spinoza*, p. 2774 b. Zie voor Orobio de Castro: *N.N.B. Wdb.*, VI, kol. 1082-1083; voor Aubert de Versé: Paul Vernière, *Spinoza et la pensée française avant la Revolution*, Paris 1954, p. 81-88.

25. Het artikel *Spinoza* begint in de eerste druk van de *Dict.*: „Spinoza (Benoît de) Juif de naissance, & puis deserteur du Judaïsme, & enfin Athée, mais Athée de système, & d'une (A) methode toute nouvelle, étoit d'Amsterdam". In de tweede druk luidt deze aanhef: „Spinoza (Benoît de) Juif de naissance, & puis deserteur du Judaïsme, & enfin athée, étoit d'Amsterdam. Il a été un athée de système, & d'une (A) methode toute nouvelle, quoi que le fond de sa doctrine lui fût commun avec plusieurs autres philosophes anciens & modernes, Européens & Orientaux". De noot A begint in beide redacties: „Je croi qu'il est le premier qui ait réduit en système l'athéisme, & qui en ait fait un corps de doctrine lié et tissu selon les manieres des Geometres; mais d'ailleurs son sentiment n'est point nouveau".

26. Zie *Dict.*², art. *Spinoza*, p. 2773 a note FΔΔ.

27. *Pensées diverses* §§ 133, 174.

28. Cf. Paul Vernière, *Spinoza et la pensée française avant la révolution*, p. 306.

29. *Pensées diverses* § 181 (*O.D.*, III 1727, p. 117a). Vernière, *op. cit.* p. 31, emendeert hier: „derrière la prudence des mots, décelons au contraire l'admiration" en verderop vroeg Vernière naar aanleiding van Bayle's reactie op Spinoza zich af: „Mais faut-il croire à son indignation devant l'impiété de son adversaire?" (p. 305). Tot op zekere hoogte wel, geloof ik. Bayle voert hier geen schijnmanoeuvres uit, in elk geval tenminste niet ten opzichte van zijn lezers.

30. Art. *Spinoza* rem. O, waar hij het citaat uit de *Pensées diverses* inleidt met de woorden: „Voici le fait: ou du moins voici ce qu'en dit un Auteur moderne". In de tweede druk wordt de „Auteur moderne" een „ouvrage imprimé" en verklaart Bayle aan het slot van het citaat bij andere auteurs geen bevestiging van dit verhaal gevonden te hebben (ook Joh. Colerus zal later in zijn *Korte, dog waaragtige levens-beschrijving*, Amst. 1705, deze niet geven).

31. *Pensées diverses* § 136 *Que l'homme n'agit pas selon ses principes* begint: „Que l'homme soit une créature raisonnable, tant qu'il vous plaira, il n'en est pas moins vrai, qu'il n'agit presque jamais conséquemment à ses principes" (*O.D.*, III, 1727, p. 87b). Cf. § 181.

32. *Continuation des pensées diverses* § 151 *Si un Athée peut s'imaginer qu'il y a naturellement & moralement de la différence entre la vertu & le vice*: „... S'il y a des règles certaines & immuables pour les opérations de l'entendement, il y en a aussi pour les actes de la volonté... La plus générale de ces règles-ci est qu'il faut que l'homme veuille ce qui est conforme à la droite raison, & que toutes les fois qu'il veut ce qui n'y

est pas conforme, il s'écarte de son devoir" (*O.D.*, III, 1727, p. 406a). Cf. *Pensées diverses* § 178 slot.

33. *Pensées diverses* § 172.

34. De theorie van „les droits de la conscience errante" is de hoeksteen van Bayle's tolerantie-begrip. Ook aan zijn rotterdamse studenten heeft Bayle haar niet onthouden. Hij leerde hen: „Pour ce qui est de la conscience, il faut observer qu'elle ne peut être une règle légitime de la bonté morale, à moins qu'elle ne soit dégagée des préjugés & des erreurs; car le superstitieux ne sent pas moins les remords de sa conscience, lors qu'il fait quelque chose qu'il se persuade faussement être un crime, qui si en effet il violoit le droit naturel" (*Système de philosophie*, *O.D.*, IV, 1731, p. 263b). In zijn *Commentaire philosophique* betoogde Bayle „que la conscience erronée doit procurer à l'erreur les mêmes prérogatives, secours, & caresses, que la conscience orthodoxe procure à la vérité (*O.D.*, II, 1725, p. 425a). Cf. Delvolvé, *Essai sur Pierre Bayle*, Paris 1906, p. 124-128.

35. Reeds in de aanhef van zijn *Epistola* maakt Locke het duidelijk, dat hij zijn gedachten zal uiten over de onderlinge verdraagzaamheid onder christenen en lijnrecht tegenovergesteld aan wat Bayle voorstaat, schrijft hij – ik citeer een engelse vertaling –: „Lastly, those are not at all to be tolerated who deny the being of God. Promises, covenants, oaths, which are the bonds of human society, can have no hold upon an atheist (*The works of John Locke in nine volumes*¹², V, London 1824, p. 47).

36. Cf. Whitmore, *op. cit.*, p. 129.

37. In de laatste levensjaren van Locke heeft Collins getracht Locke van dienst te zijn door boodschappen voor hem te London te bezorgen. Hij deed dit met veel zorg en veel scrupules; heel wat brieven zijn er tussen Locke en Collins gewisseld over de „chaise", die een londonse „coachmaker" moest maken. Cf. Fox Bourne, *The life of John Locke*, II, p. 547.

38. Léo Pierre Courtines, *Bayle's relations with England and the English*, New York 1938, p. 143-148.

39. Bodleian, Oxford, *Ms. Locke C. 7*, fol. 11: Collins > Locke nov. 25 1703, Lincolns Inn. Cf. *idem* fol. 7-8: Collins > Locke nov. 18 1703, Lincolns Inn: . . . „Wee have Mr Bayle's New Book come over, of which you see an account in the *Republique des Lettres* for November."

40. Zie H. C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, p. 285-291; C. C. de Bruin, *Joachim Oudaan in de lijst van zijn tijd*, Groningen 1955.

41. Men zie voor Paets: van der Aa, *Biogr. Wdb. der Nederlanden*, fol. uitgave, IX, P. p. 5-6; Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, p. 56; *Nederland's patriciaat*, VII, p. 292.

42. Nergens vond ik zijn voornaam vermeld; ik vermoed, dat hij een zoon van Herman van Zoelen (*N.N.B. Wdb.*, III, kol. 1518) geweest zal zijn.

43. Cf. J. B. Kan, *De illustre school te Rotterdam*, *Rotterdamsch jaarboekje*, I, Rott. 1888, p. 10.

44. Cf. *La chimere de la cabale de Rotterdam*, O.D., II, 1725, p. 737b.
45. Kan, *art. cit.*, p. 11.
46. Zie voor Alexander Petrie: *Dict. Nat. Biogr.* s.v.; van der Aa, *B. Wdb.*, fol. uitgave, IX P., p. 74: Hazewinkel, *Gesch. van Rott.*, III, p. 301.
47. Zie: Tiele, *Bibliotheek van nederl. pamfletten*, 4361, 4362, 4429-4434; Knuttel, *Cat. van de pamflettenverzameling berustende in de K.B.* 7592, 7593, 7690-7694.
48. Zie mijn *Nederlands cartesianisme* § 267 en cf boven n. 12. Corn. Serrurier noemde, *Pierre Bayle en Hollande* p. 33, Paets een zwager van Cornelis de Witt, maar m.i. was hij slechts in de verte verwant aan het geslacht de Witt, ik kon niet meer ontdekken dan dat een Mr. Willem Paets (broer van Adriaan?), burgemeester van Leiden, huwde met Rijnsburg van Beveren, zuster van Jacob van Beveren, die gehuwd was met Johanna de Witt, dochter van Jacob en Anna v. d. Korput.
49. Cf. van der Aa, *B. Wdb.*, ed. cit., IX P. p. 6a.
50. Knuttel, *Cat. cit.*, 11959-11965.
51. *Idem*, 11989-12003.
52. *Idem*, 11993 (ook aanwezig U.B.U.), *Copie van een remonstrantie etc.*, 's Grav. 1684, p. 5.
53. Het bestand van Regensburg. Cf. ook de dissertatie van G. H. Kurtz, *Willem III en Amsterdam 1683-1685*, Utrecht 1928. Enkele pamfletten, die ook betrekking hebben op de bezending van Willem III aan Amsterdam, besprak ik in mijn proefschrift, *Nicolaas Jarichides Wieringa*, Assen 1939, p. 93-95.
54. Knuttel, *Cat. cit.*, 1240. De brief is gedateerd „Londini 2/12 Septembris 1685”, de uitgave Roterodami 1686. De franse vertaling *Lettre de Monsieur H. V. P. à Monsieur B*** sur les derniers troubles d'Angleterre etc.*, Rotterdam 1686, is aanwezig Br. M. 1017 b 31. We lezen daarin: „Le Duc d'York, que plusieurs avoient méprisé & rejetté il n'y a pas bien long-temps, & qui s'étoit veu contraint de sortir d'Angleterre, est monté sur le thrône sans autre assurance que celle que la justice de sa cause & son courage invincible lui donnoient; il y est monté, dis-je, au grand étonnement du peuple, qui n'y a pourtant formé nulle opposition”. In een Postscriptum wordt „la tolérance de tous les dogmes qui ne renversent pas le fondement du salut” aangeprezen.
55. O.D., I, 1725, p. 385b – 387 b. Het slot is een *Eloge de M. Paets* „grand Théologien, grand Jurisconsulte, grand Politique & grand Philosophe”. Daar Bayle in de titel van dit artikel van Paets' brief schrijft: „Roterodami, typis Regneri Leers. 1685 in 4 en Latin, & in 12 en François, & en Flamand”, vermoed ik dat de uitgaven die gedateerd zijn 1686, reeds in 1685 zijn verschenen.
56. Cf. H. J. Koenen, *Geschiedenis van de vestiging en den invloed der fransche vluchtelingen in Nederland*, Leiden 1846, p. 101-103.
57. Na het verschijnen van J. Dedieu's *Le rôle politique des protestants français* (1689-1715), Paris 1920.

58. G. Das, *Pierre Jurieu als middelpunt van een spionnage-dienst*, *Tschr. voor gesch.*, 41 (1926), p. 372-382.

59. Ook Bossuet heeft het moeten ontgelden. Een beschuldiging, diens particuliere leven betreffende, publiceerde Jurieu er aan toevoegende. „Je n'en sai rien, je veux croire qu'on lui fait tort”. Hierop rispoeteerde Bossuet: „Il me semble que j'entends celui qui en frappant de sa lance et en jettant les traits de ses calomnies, s'il est surpris dans le crime de nuire frauduleusement à son prochain, dit: Je l'ai fait en riant”. Dit verweer blijft geldig, ook indien Bossuet inderdaad iets verweten kan worden. Dit inzicht vindt men niet naar voren gebracht bij de behandeling van deze kwestie op p. 273 - 275 van het om zijn toon en wegens het ontbreken van ieder psychologisch inzicht zeer onsympathieke geschrift van Raymond Schnittlein *L'aspect politique du différend Bossuet-Fénelon*, Editions art. et science Bade, 1954.

60. Van de oudere litteratuur over het conflict Bayle - Jurieu moeten nog steeds genoemd worden: J. Denis, *Bayle et Jurieu*, Caen 1886; J. B. Kan, *Bayle et Jurieu*, *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises wallonnes*, IV, (1890), p. 139-202. Voor de nieuwere litteratuur consultere men de bibliografie achterin Guy Howard Dodge's, *The political theory of the Huguenots of the dispersion*, New York 1947. Consulteer men de catalogus van het British Museum, dan zal men bemerken, dat verscheidene van Jurieu's geschriften in het Engels vertaald zijn. Ik vond daar ook een pamfletje: *Two dialogues: I Between Monsieur Jurieu and a burgomaster of Rotterdam. II Between a Country-Clergyman and a quaker*, Amst. 1740 (Br. M. 4152 cc. 42 10)). De dialoog I, waarin de burgemeester met enige tegenzin een petitie van Jurieu tegen Bayle aanneemt, is niet onaardig.

61. *Pensées diverses* §§ 114, 133 (cf. boven n. 27).

62. Ook zonder Bayle zou de rationalistische verklaring, waartoe uiteindelijk Newton en Halley de benodigde kennis hebben verschaft, van de verschijning van kometen, de zege behaald hebben; de waarde van Bayle's *Pensées diverses* ligt in zijn zeer persoonlijke reactie op de bijgelovige verklaringen, waartegen Constantijn Huygens in 1681 zijn *Cometen-werck* schreef om de mensen af te leren: „Waerseggers ydel ampt te roemen uyt een Vier/Van onbegrepen Stof en ongewoone Swier” (J. A. Worp, *De gedichten van Const. Huygens*, VIII, p. 260 v. 31-32). Rosalie Colie, die Const. Huygens kent en bewondert als weinig Nederlanders, behandelde de strijd in Nederland over de kometen in een artikel, opgenomen in het *Tsch. voor ned. taal en letterkunde* 73, (1955) p. 193-209, *Constantijn Huygens and the rationalist revolution*. Zij schreef daarbij over Bayle's *Pensées*: „The comet itself was simply the spark of his powder-keg” (p. 205).

63. Cf. Pierre Desmaizeaux, *Vie de l'auteur* in *Dict. historique et critique*, I, Amst., Leiden 1730, p. XXXI; W. B. S. Boeles, *Frieslands hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, Leeuw. 1878, I p. 41, II, p. 309. Indien Bayle wat doortastender geweest ware en de benoeming te Franeker aanvaard had, zou hij, orerende in de trant van zijn *Pensées*, minder stof hebben doen opwaaien dan H. A. Roell veroorzaakte met zijn inaugurale rede van 17 juni 1686 *De religione rationali*, waarover men

in § 320 van mijn *Nederlands cartesianisme* het een en ander kan lezen.

64. Cf. Serrurier, *op. cit.*, p. 157.

65. *Miscellaneous reflections, occasion'd by the comet which appear'd in December 1680. . . To which is added, The author's life. In two volumes*, London 1708 (Br. M. 529 b 34). De vertaling en het leven zijn anoniem. Courtines heeft, *Bayle's relations with England and the English*, p. 136 n. 59 willen afwijken van de gewoonte, in deze levensbeschrijving van Bayle een eerste schets te zien van Desmaizeaux' *Vie de Bayle* van 1732; Courtines' voorstel vond echter geen instemming. Zie ook *O. D.*, IV, 1731, p. 826 n. 13.

66. Op de enorme activiteit van Pierre Desmaizeaux, een interessante en ietwat tragische figuur, is het vorig jaar licht geworpen door een artikel van Elisabeth Labrousse, *Bayle et l'établissement de Desmaizeaux en Angleterre*, *Revue de littérature comparée*, 29, p. 251-257, en door twee artikelen van J. H. Broome, *Bayle's biographer: Pierre Desmaizeaux*, *French studies*, IX, p. 1-17, *Pierre Desmaizeaux, journaliste, & c.*, *Revue de litt. comp.*, 29, p. 184-204, welke beide artikelen een wat al te compacte samenvatting van, en een vervolg op, Broome's zeer lezenswaardige M. A. thesis van 1949, *An agent in Anglo-French relationship: Pierre Desmaizeaux, 1673-1745* (machineschrift, London University Library), zijn.

67. Verschenen in *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français*. Cf. van dezelfde auteur: *Anglais et français du XVIIe siècle*, Paris 1912, p. 252.

68. Delvolvé, *op. cit.*, p. 186-194.

69. Serrurier, *op. cit.*, p. 141.

70. Howard Robinson, *op. cit.* p. 120.

71. Whitmore, *op. cit.*, ch. XI, *The authorship of the „Avis aux réfugiés”*. *Bayle's knowledge of England considered*. Bij het schrijven van dit artikel beschik ik over een copie van Whitmore's proefschrift, mij welwillend geleend door de auteur. Daar zijn werk overigens alleen in de London University Library geraadpleegd kan worden, wil ik niet verzuimen te vermelden, dat enkele resultaten van Whitmore's onderzoek gepubliceerd zijn in zijn artikel *English thought and learning in the works of Pierre Bayle*, *French studies*, VIII (1954), p. 141-148.

72. Ph. van Limborch heeft men wel voor de auteur van Locke's *Epistola de tolerantia* versleten. „Pourquoi?” vraagt Bayle, *La chimere de la cabale de Rotterdam*, *O.D.*, II 1725, p. 729 b. En antwoordt: „c'est qu'elle est selon ses principes, & imprimée par le même Libraire qui avoit déjà travaillé pour lui”. Van Limborch zal allicht Locke met zijn relaties van dienst geweest zijn bij het laten uitgeven van zijn brief. Wil Bayle hier een analoge gang van zaken ten opzichte van het *Avis* suggereren?

73. *O.D.*, II, 1825, p. 580 a.

74. Emile Faguet schreef over het „atheïsme incontestable” van Bayle (*Dix-huitième siècle, Etudes littéraires*, Paris 1890, p. 15); Corn. Serrurier kon slechts eenheid in de gedachtegang van Bayle ontdekken „qu' à conditioner de le classer parmi les croyants: à mes yeux il est un calviniste froid, mais sincère” (*op. cit.*, p. 207). Ik meen, dat

we goed doen er niet over heen te lezen, wanneer Bayle „le poids de l'éducation” als een der redenen voor geloof opgeeft (in de remarque H van zijn *Spinoza*-artikel, zie boven blz. 231). Zijn overtuiging staat hier niet ver af van die van Descartes, die ook wenst te blijven bij het geloof van zijn voedster. Maar voor Descartes waren er een groot aantal geloofswaarheden, die ook door de rede bewezen konden worden (en de dogmata, waarvoor dit niet gold, isoleerde hij in een gebied, dat hij weinig betrad), terwijl Bayle diep overtuigd is van de gebrekkigheid van de rede. In de noot C van zijn artikel *Pyrrhon* schreef hij: „C'est donc une heureuse disposition à la foi, que de conoître les defauts de la raison” (*Dict.*², III, p. 2432 b). Maar rasrationalist en sceptisch ingesteld als hij was, heeft hij meer dan hij zijn lezers bekend en meer dan hij zich zelf toegeeft, gerebelleerd tegen het „credo quia absurdum”, ondanks zijn besef dat het onvermogen van de rede voorwaarde van geloof is. Sainte-Beuve noemde Bayle godsdienstig „à un certain degré” en schreef: „Nous aimons donc à trouver que le mot de „bon Dieu” revient souvent dans ses lettres d'un accent de naïveté sincère. Après cela, la religion inquiète médiocrement Bayle; il ne se retranche par scrupule aucun raisonnement qui lui semble juste, aucune lecture qui lui paraît divertissante” (*Les grands écrivains français*, Paris 1928, p. 215-216).

75. *O.D.*, II, 1725, p. 632 a.

76. *O.D.*, I, 1725, p. 294 b.

77. Howard Dodge wijst er daarbij op, *op. cit.*, p. 230, dat er hierbij wel cartesiaanse invloed in het spel is: „When a Calvinist like Jurieu can say that Christianity does not abolish nature and the privileges inseparable from human nature as such, and, further, that there are certain principles which have their root in right reason, it is evident that here is an influence quite different from normal Calvinistic thought.”

78. Men weet, dat Bayle aan het verzoek van het consistoire wallonne, dat vrij gematigd optrad en waarin ook enkele vrienden van Bayle zitting hadden, de aanstotelijkste passages uit zijn artikel *David* te lichten, voldaan heeft; een maatregel die weinig effect gesorteerd heeft, daar achter in deel I van de tweede druk van de *Dictionnaire* het artikel in de oorspronkelijke versie werd opgenomen. Men zie over dit artikel: Serrurier, *op. cit.*, p. 181-182; Delvolvé, *op. cit.*, p. 214-246; Howard Robinson *op. cit.*, p. 164-170. In Nederland en Frankrijk, maar vooral ook in Duitsland en Engeland zijn heel wat pennen in beweging geraakt om de bijbelse held te redden van Bayle's beschuldiging, dat hij, hoewel hij een vroom man was, toch veel gruweldaden en ongerechtigheden had begaan. Bayle's *David*-artikelen en de reacties, die daarop gevolgd zijn, is een aardig onderwerp voor een afzonderlijke studie. Enkele tegenschriften tegen Bayle's artikel vindt men opgegeven bij Johann Anton Trinius, *Freydenker-lexicon*, Leipzig und Bernburg 1759, art. *Peter Baile*, *Widerlegungen* 31, 40, 47 en 48.

79. Ook G. Burnet heeft Willem III met koning David vergeleken, zie *History of his own time*, V, London 1734, p. 592. Zie ook voor de houding van Bayle en Burnet ten opzichte van Willem III: Whitmore, *op. cit.*, p. 71-72.

80. Cf. Desmaizeaux, *Vie de Mr. Bayle*, Dict.⁵ 1740, I p. XXVII: „Mr. Bayle resta six ou sept semaines à Sedan après la suppression de l'Academie, en attendant des réponses de Hollande, Mais enfin ennuié de n'en pas recevoir, il quitta Sedan, le 2 de Septembre & arriva à Paris le 7 du même mois, sans savoir encore s'il iroit à Rotterdam, ou en Angleterre, ou s'il s'arrêtoit en France”.

81. Zie *Journal Book of the Royal Society*, Burlington House, London, Copy VI, p. 304: „Ordered that Sr Malpighius, Hevelius, Leeuwenhoeck and Bayle by Each of them presented with one Copie of Mr. Willoughbies book de Piscibus”. De brief, die hierop de secretaris van de Royal Society, J. Hoskyns 13 mei 1686 oude stijl, aan Bayle zond, werd door Desmaizeaux opgenomen in zijn editie *Lettres de Mr. Bayle, publiées sur les originaux avec des remarques*, Amst. 1729, p. 256-258 (cf. *O.D.*, IV, 1731 p. 622-623). Desmaizeaux „membre de la Societé Royale” sprak in de opdracht „A Monsieur Sloane Baronet: Président de la société royale” van zijn uitgave der brieven over de eer door de Royal Society aan Bayle door het schenken van een boek van Fr. Willoughby bewezen; deze was „un grand éloge de ce célèbre Ecrivain: mais c'est aussi une preuve de l'estime qu'elle (scil.: la Societé Royale) fait du merite, & de son attention à rechercher le commerce de tous ceux qui peuvent seconder ses desseins”. Bayle's dankbrief, gedateerd „Dabam Roterodami die 8a mensis Junii 1686 Stil. nov.”, is aanwezig in de bibliotheek van de Royal Society, *Letters B 2*, 38. Hij zond, door bemiddeling van Henri Justel, het Juni-nummer van zijn *Nouvelles de la république des lettres*, dat een bespreking van Willoughby's boek bevatte. Cf. nog *Journal book of the Royal Society*, Copy VI, p. 322.

82. Cf. H. J. Reesink, *L'Angleterre et la littérature anglaise*, Paris 1931, nr 29-31.

83. Cf. Courtines, *op. cit.*, p. 102.

84. *O.D.*, IV, 1731, p. 868 a.

85. Zo schrijft Bayle 22 augustus 1695 aan zijn vriend Constant, dat hij aan het tweede deel van zijn *Dictionnaire* bezig is: „Mes affaires sont en surséance. Je goûte tranquillement le loisir, je l'emploie sans distraction ni partage, & par conséquent avec joie, à mon Livre” (*O.D.*, IV, 1731, p. 713 a).

86. Cf. Desmaizeaux, *Vie de Mr. Bayle*, Dict.⁴, p. XLV.

87. Cf. Gustave Cohen, *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*, Paris 1920, p. 591-592.

88. Dirk Rembrandtsz. van Nierop.

89. Bodleian Oxford, *Ms Locke*, C 31 fol. 178, *List in Locke's handwriting of the tenses of Dutch verbs* (hebben, zijn, beminnen, hooren, oordeelen).

90. Sorbière gaf een biezonder onbeschaamde *Relation* van zijn engelse reis uit (Paris 1664). Terecht voelde de Royal Society, die de misgreep begaan had Sorbière tot lid te benoemen, zich beledigd. Thomas Sprat vertaalde Sorbière's reisverhaal, en zette daarbij het een en ander recht.

91. Zie Courtines, *op. cit.*, p. 234. In 1709 verscheen een vertaling

gemaakt door De la Roche en anderen, waarvan Bayle geweten heeft dat zij in voorbereiding was. De sterk vermeerderde en op vele plaatsen gecorrigeerde *A general dictionary, historical and critical*, waarvan de eerste druk in tien delen uitkwam tussen de jaren 1734-1741, is een uitstekend stuk werk.

92. Charles Adam, *Vie & Oeuvres de Descartes*, Paris 1910, p. 286.

93. Zie R. Klibansky, *Leibniz unknown correspondence with English scholars and men of letters*, London 1941, p. 3, 10-12.

94. De in 1952 te London verschenen vertaling, *Theodicy. Essays on the goodness of God, the freedom of man and the origin of evil* van E. M. Huggard, bevat een uitvoerige *Introduction* van Austin Farrer.

95. W. H. Barber, *Leibniz in France. From Arnauld to Voltaire. A study in French reactions to Leibnizianism 1670-1760*, Oxford 1955.

96. Delvolvé's *Liste chronologique des ouvrages de Bayle* achterin zijn *Essai sur Pierre Bayle* begint met het vermelden van een *Dissertation sur le temps* van 1675 door Bayle te Sedan als proefstuk geleverd, waarschijnlijk in omgewerkte vorm in de *Recueil de quelques pièces curieuses*, Amst. 1684, bewaard gebleven. Aan het begin van een Bayle-bibliografie behoren echter te staan de *Selecta peripateticae philosophiae pronunciata* met daarbij behorende stellingen *Contra recentium philosophorum cartesianorum in primis et epicureorum doctrinam*, door Bayle 7 augustus 1670 te Toulouse verdedigd. Zij zijn, in plano gedrukt te Toulouse „Apud Ioannem Pech, Comitiorum Fuxensium, Typographum, juxta Conventum PP. Praedicatorum”, aanwezig in de U.B.L. onder nr 1413 E. 21. Ik heb deze stellingen nergens in de literatuur over Bayle vermeld gevonden en hoop, zo de te Rotterdam gesmeedde plannen tot het uitgeven van een speciale herdenkingsbundel met opstellen over Bayle voortgang zullen vinden, gelegenheid te krijgen op het belang van deze stellingen voor het verstaan van Bayle's wijsgerige ontwikkeling de aandacht te mogen vestigen.

The author's thanks are due to the Officers of the Royal Society for the permission to quote the Society's *Journal Book* and to the Curators of the Bodleian Library for the permission to quote the *Locke MSS*.